صدرا سپس به گروه پنجمی اشاره می کند که در این مسئله متحیّر مانده اند و از زمره ایشان از فخر رازی یاد می کند که در آخر عمر خویش گفته است: «کنه مطالب را نمی فهمیم ولی به همان ظواهر بسنده می کنیم»:

«و منهم من تحیر فی هذا الباب و اضطرب فی فهم آیات الکتاب.

قال «ابو عبد اللّه محمد الرازی» صاحب «التفسیر الکبیر» و کتاب «نهایة العقول» و غیر ذلک من التصانیف المعظمة فی آخر مصنفاته و هو کتاب «اقسام اللذات» لما ذکر ان العلم باللّه و صفاته و افعاله، اشرف العلوم و ان علی کل مقام منه عقدة الشک، فعلم الذات علیها عقدة انها الوجود عین الماهیة زائد علیها و علم الصفات علیه عقدة انها امور زائدة علی الذات ام لا و علم الافعال علیه عقدة انه هل الفعل المطلق منفک عن الذات متأخرة عنها ام لازم مقارن لها. ثم انشد:

نهایة اقدام العقول عقال	**و اکثر سعی العالمین ضلال**
و ارواحنا وحشة من جسومنا	**و حاصل دنیانا اذی و وبال**
و لم نستفد من بحثنا طول عمرنا	**سوی ان جمعنا فیه قیل و قال**

ثم قال: و لقد تأملت الطرق الکلامیة و المناهج الفلسفیّة فما رأیتها یشفی علیلا و لا تروی غلیلا [سیراب نمی کند تشنه را] و رایت اقرب الطرق طریقة القرآن أقرأ فی الإثبات «الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی» و «إِلَیْهِ یَصْعَدُ الْکَلِمُ الطَّیِّبُ».

و فی النفی «لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ» «وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلْماً» و من جرب مثل تجربتی، عرف مثل معرفتی.»[1]

تفاوت نظر ایشان با گروه اول آن است که به خداوند دست و پا و چشم، نسبت نمی دهند بلکه به همان ظاهر که هست اقرار دارند در حالیکه می گویند نمی دانیم معنای آن چیست؟[2]

---

[1]. *سه رسائل فلسفی* ؛ ص ۲۶۱ الی ۲۶۲

[2]. برخی این گروه را «اهل تعطیل» می دانند در حالی که اهل تعطیل نام معتزله است. البته لازم است به این نکته توجه کرد که این اصطلاح بعضاً در مورد فرقه های دیگر هم به کار می رود چنانکه جهمیه ، معتزله (شهرستانی ، ج ۱، ص ۹۲)، باطنیه یا اسماعیلیه (اقبال آشتیانی ، ص ۲۶۴) و حکما و فلاسفه (امام الحرمین ، ج ۱، کتاب ۱، ص ۱۶۶؛ شبستری ، ص ۱۸۴) به رغم اختلاف نظرهایشان در بارهٔ صفات ، همگی از جانب مخالفانشان اهل تعطیل دانسته شده اند. البته در مورد اخیر علت این نامگذاری صرفاً مسئلهٔ صفات نبوده و موضوعات دیگری نیز مطرح بوده که سبب تشدید این اتهام می شده است (رجوع کنید به کیخسرو اسفندیار،همانجا؛ نیز رجوع کنید بهمحمد غزالی ، ۱۹۸۷) تا جایی که گاهی فلسفه را «علم تعطیل » خوانده اند (رجوع کنید به خاقانی ، همانجا).

از سوی دیگر فلاسفه و حکما نیز به متکلمان از آن جهت که به حدوث زمانی قائل بوده و خداوند را از ازل فیاض نمی دانسته اند، اهل تعطیل گفته اند (مطهری ، ج ۳، ص ۲۳۸؛ نیز رجوع کنید به صدرالدین شیرازی ، سفر اول ، ج ۳، ص ۱۶۰ـ۱۶۳). (سایت دانشنامه جهان اسلام)

سپس صدرا بر این گروه پنجم می تازد و می نویسد:

« اقول: ان هذه الآفة العظیمة و الداهیة الشدیدة، إنما لحقت عقول هؤلاء المتفکرین لاعتمادهم طول العمر علی طریقة البحث و الجدل، و عدم مراجعتهم الی طریقة اهل الحق و هی التأمل فی کتاب اللّه و سنة نبیه صلّی اللّه علیه و آله بقلب صاف عن نقوش الافکار المبتدعة، فارغ عن الوساوس العادیة و النوامیس العامیة و عن محبة غیر اللّه من حب الجاه و الشهرة و التقرب الی السلاطین بوسیلة الوعظ و التدریس و عن العیوب و الرزایل النفسانیة، کمحبة الجاه و ما یلزمها من صرف وجوه الناس الیهم و الاستطالة علی الخلق و التوفق فی المفاتیح و التفوق ... علی الاقران و الاقبال الی الدنیا بکلیة القلب و الاخلاد الی الارض و التبسط فی البلاد، الی غیر ذلک من نتایج الهوی و العدول عن طریق الهدی و المحجّة البیضاء.

اذ مع هذه الشوائب و الأعراض المکدرة أنّی یتیسر للإنسان، الإخلاص و متی ینهز له الفرصة بطلب الحق و الآخرة و الفراغ للذکر الحقیقی و الا فالطریق الی اللّه واضح فی غایة الإناریة و القواد موجودون و الهداة مأمونون «إِنَّ اللَّهَ لا یُضِیعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِینَ».

قال تعالی: «إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ» و قال: «من قرب منی شبرا قربت منه ذراعا، من کان للّه کان اللّه له».»

ما می گوییم: طی جدول ذیل نشان خواهیم داد که هر یک از گروه های چهارگانه ـ غیر از سخن صدرا ـ درباره برخی از آیات چگونه سخن گفته اند:

«الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى» (طه : ۵) (مربوط به مبدأ)	
گروه اول : اصحاب حدیث	۱. المشبّهة تعلقت بهذه الآية فی أنّ معبودهم جالس علی العرش[۱] ۲. ابن کرام عقیده داشته که خداوند «جسم» است و با عرش مماس است و بر این عقیده به آیه مذکور استناد می کرده است.
گروه دوم (اهل تأویل) و گروه سوم	۱. قال القفال فی تفسیر قوله تعالی «الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى» : «المقصود من هذا الكلام و امثاله، هو تصوير عظمة اللّه و كبريائه، و تقريره انه تعالى خاطب عباده فی تعريف ذاته و صفاته بما اعتادوه من ملوكهم و عظماءهم، فمن اجل ذلک انه جعل الكعبة بيتا يطوف الناس به، كما يطوفون بيوت ملوكهم و امر الناس بزيارته، كما يزور الناس بيوت ملوكهم. و ذكر فی حجر الاسود، انه يمين اللّه فی ارضه، ثم جعل موضعا لتقبيل الناس [كما يقبل الناس] أيدی ملوكهم. و كذا ما ذكر فی محاسبة العباد يوم القيامة من حضور الملائكة و النبيين و الشهداء و وضع الموازين و الكتب. فعلی هذا القياس اثبت لنفسه عرشا فقال «الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى».[۲] ۲. شیخ طبرسی : «الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى» قيل فی معناه قولان: أحدهما : انه استولی عليه، و قد ذكرنا فيما مضی شواهد ذلک. الثانی : قال الحسن «استوى» لطفه و تدبيره، و قد ذكرنا ذلک أيضاً فيما مضی، و أوردنا شواهده فی سورة البقرة فأما الاستواء بمعنی الجلوس علی الشیء . فلا يجوز عليه تعالی، لأنّه من صفة الأجسام، الأجسام كلها محدثة»[۳]
«وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْض» (بقره : ۲۵۵) (مربوط به مبدأ)	
گروه اول : اصحاب حدیث	طبری : «و قال آخرون: الكرسی: موضع القدمين.

۱. *مفاتیح الغیب* ؛ ج ۲۲ ص ۸

۲. *سه رسائل فلسفی* ؛ ص ۲۶۴

۳. *التبیان فی تفسیر القرآن* ؛ ج ۷ ص ۱۵۹

	ذکر من قال ذلک: حدثنی علی بن مسلم الطوسی، قال: ثنا عبد الصمد بن عبد الوارث، قال: ثنی أبی، قال: ثنی محمد بن جحادة، عن سلمة بن کهیل، عن عمارة بن عمیر، عن أبی موسی، قال: الکرسی: موضع القدمین، و له أطیط کأطیط الرحل. حدثنی موسی بن هاوون، قال: ثنا عمرو، قال: ثنا أسباط، عن السدی: وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فإن السموات و الأرض فی جوف الکرسی، و الکرسی بین یدی العرش، و هو موضع قدمیه. حدثنی المثنی، قال: ثنا إسحاق، قال: ثنا أبو زهیر، عن جویبر، عن الضحاک قوله: وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ قال: کرسیه الذی یوضع تحت العرش، الذی یجعل الملوک علیه أقدامه»[1]
گروه دوم (اهل تأویل) و گروه سوم	**طبری :** «القول فی تأویل قوله تعالی: «وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ» : اختلف أهل التأویل فی معنی الکرسی الذی أخبر الله تعالی ذکره فی هذه الآیة أنه وسع السموات و الأرض، فقال بعضهم: هو علم الله تعالی ذکره. ذکر من قال ذلک: حدثنا أبو کریب و سلم بن جنادة، قالا: ثنا ابن إدریس، عن مطرف، عن جعفر بن أبی المغیرة، عن سعید بن جبیر، عن ابن عباس: وَسِعَ کُرْسِیُّهُ قال: کرسیه: علم»[2]
وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ (فجر : ۲۲) **(مربوط به مبدأ)**	
گروه اول : اصحاب حدیث	**جمال الدین قاسمی :** «معنی وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا قال ابن کثیر: أی و جاء الرب، تبارک و تعالی، لفصل القضاء، کما یشاء و الملائکة بین یدیه صفوفا صفوفا. و سبقه ابن جریر إلی ذلک و عضده بآثار عن ابن عباس و أبی هریرة و الضحاک فی نزوله تعالی من السماء یومئذ فی ظلل من الغمام، و الملائکة بین یدیه، و إشراق الأرض بنور ربه»[3]
گروه دوم (اهل تأویل) و گروه سوم	**۱. فخر رازی :** «الصفة الثانیة: من صفات ذلک الیوم قوله: وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا. و اعلم أنه ثبت بالدلیل العقلی أن الحرکة علی اللّه تعالی محال، لأن کل ما کان کذلک کان جسما و الجسم یستحیل أن یکون أزلیا فلا بد فیه من التأویل، و هو أن هذا من باب حذف المضاف و إقامة المضاف إلیه مقامه، ثم ذلک المضاف ما هو»[4] **۲. شیخ طبرسی :** «الملساء «وَ جاءَ رَبُّکَ» أی أمر ربک و قضاؤه و محاسبته»[5]

درس خارج اصول استاد سید حسن خمینی

[1]. *جامع البیان فی تفسیر القرآن* ؛ ابوجعفر محمد بن جریر طبری ؛ ج ۳ ص ۷

[2]. *جامع البیان فی تفسیر القرآن* ؛ ابوجعفر محمد بن جریر طبری ؛ ج ۳ ص ۷

[3]. *محاسن التأویل* ؛ محمد جمال الدین قاسمی ؛ ج ۹ ص ۴۷۲

[4]. *مفاتیح الغیب* ؛ ابوعبدالله محمد بن عمر فخر رازی ؛ ج ۳۱ ص ۱۵۹

[5]. *التبیان فی تفسیر القرآن* ؛ فضل بن حسن طبرسی ؛ ج ۱۰ ص ۷۴۱

گروه پنجم	**بغدادی :** «وَ جاءَ رَبُّکَ اعلم أن هذه الآیة من آیات الصفات التی سکت عنها و عن مثلها عامة السلف و بعض الخلف، فلم یتکلموا فیها و أجروها کما جاءت من غیر تکییف و لا تشبیه و لا تأویلٌ»[1]
«فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ لَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتی وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ أُعِدَّتْ لِلْکافِرِین» (بقره : ۲۴) **«یا أَیُّهَا الَّذینَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَکُمْ وَ أَهْلیکُمْ ناراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَة»** (تحریم : ۶) **(مربوط به معاد)**	
گروه اول و سوم	**۱. فخر رازی :** «السؤال التاسع: ما معنی قوله: وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ الجواب: أنها نار ممتازة من النیران بأنها لا تتقد إلا بالناس و الحجار»[2] **۲. شیخ طبرسی :** «و الظاهر إنّ الناس و الحجارة: و قود النار و حطبها»[3]
گروه دوم	**ابن عربی :** «وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَةُ أی: الأمور الجاسیة، السفلیة، الصامتة، التی تعلقوا بها بالمحبة فرسخت صورها فی أنفسهم، و سجنت نفوسهم بمیلهم إلیه»[4]
«مَنْ أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمینِ (اسراء : ۷۱) **(مربوط به معاد)**	
گروه اول و سوم	**فخر رازی :** «فالمعنی فأمّا من أعطی کتاب أعماله بیمینه»[5]
گروه دوم	**ابن عربی:** «فَأَمَّا مَنْ أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمِینِهِ بأن جعل من أصحاب الیمین فی الصورة الإنسانیة آخذا کتاب نفسه أو بدنه بیمین عقله، قارئا ما فیه من معانی العقل القرآنی»[6]

درس خارج اصول استاد سید حسن خمینی

[1]. *لباب التأویل فی معانی التنزیل* ؛ علاء الدین علی بن محمد بغدادی ؛ ج ۴ ص ۴۲۷

[2]. *مفاتیح الغیب* ؛ ابوعبدالله محمد بن عمر فخر رازی ؛ ج ۲ ص ۳۵۳

[3]. *التبیان فی تفسیر القرآن* ؛ فضل بن حسن طبرسی ؛ ج ۱ ص ۱۰۶

[4]. *تفسیر ابن عربی* ؛ ابوعبدالله محی الدین محمد ابن عربی ؛ ج ۱ ص ۲۲

[5]. *مفاتیح الغیب* ؛ ابوعبدالله محمد بن عمر فخر رازی ؛ ج ۳۱ ص ۹۸

[6]. *تفسیر ابن عربی* ؛ ج ۲ ص ۴۱۸

إِنَّ الَّذينَ يُبايِعُونَکَ إِنَّما يُبايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْديهِم(فتح : ۱۰) (مربوط به مبدأ)	
۱. فیض کاشانی : «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ : يعنى يدک التى فوق أيديهم فى حال بيعتهم ايّاک انّما هى بمنزلة يد اللّه لأنّهم فى الحقيقة يبايعون اللّه عزّ و جلّ ببيعت»[1] **۲. فخر رازی :** «و قوله تعالى: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ يحتمل وجوها، و ذلک أن اليد فى الموضعين إما أن تكون بمعنى واحد، و إما أن تكون بمعنيين، فإن قلنا إنها بمعنى واحد، ففيه وجهان أحدهما: يَدُ اللَّهِ بمعنى نعمة اللّه عليهم فوق إحسانهم إلى اللّه كما قال تعالى: بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَداكُمْ لِلْإِيمانِ [الحجرات: ۱۷] و ثانيهما: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ أى نصرته إياهم أقوى و أعلى من نصرتهم إياه، يقال: اليد لفلان، أى الغلبة و النصرة و القهر. و أما إن قلنا إنها بمعنيين، فنقول فى حق اللّه تعالى بمعنى الحفظ، و فى حق المبايعين بمعنى الجارحة، و اليد كناية عن الحفظ مأخوذ من حال المتبايعين إذا مد كل واحد منهما يده إلى صاحبه فى البيع و الشراء، و بينهما ثالث متوسط لا يريد أن يتفاسخا العقد من غير إتمام البيع، فيضع يده على يديهما، و يحفظ أيديهما إلى أن يتم العقد، و لا يترک أحدهما يترک يد الآخر، فوضع اليد فوق الأيدى صار سببا للحفظ على البيعة، فقال تعالى: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ يحفظهم على البيعة كما يحفظ ذلک المتوسط أيدى المتبايعين»[2]	**گروه دوم و سوم**

[1]. *تفسیر صافی* ؛ ملا محسن فیض کاشانی ؛ ج ۵ ص ۴۰

[2]. *مفاتیح الغیب* ؛ ابوعبدالله محمد بن عمر فخر رازی ؛ ج ۲۸ ص ۷۳